

Zamagurie – história známa i menej známa

Zamagurie – History known or less known

MIROSLAV ŠTEVÍK, MICHAELA TIMKOVÁ, MONIKA PAVELČIKOVÁ

Lubovnianske múzeum

Zámocká 20, 064 01 Stará Lubovňa, Slovensko

Abstract. Foundation of new settlements was accomplished in accordance with Magdeburg statues of local self government. In the late Middle Ages the area of Zamagurie was hit by another settlement wave, the Wallachian colonisation. The Gothic times left some remains behind in Zamagurie too. Many of them, e.g. churches in Spišská Stará Ves, Lechnica, Veľká Lesná, Matiašovce and Red Monastery have preserved in the region until present days. The majority of the population in Zamagurie has come from the Gorals and Lemkos, whose main occupation used to be agriculture. It is worth to mention that the villages of Osturňa and Ždiar have been proclaimed reserves of folk architecture.

OSÍDLENIE ZAMAGURSKÉHO SPIŠA V STREDOVEKU

Územie Spiša sa stalo súčasťou ranofeudálneho uhorského štátu v druhej polovici 11. storočia. Počiatky Spišského komitátu sa kladú do poslednej štvrtiny 12. storočia. Jeho strediskom sa stal Spišský hrad, vystavaný v uvedenom období v centrálnej časti novozaloženého komitátu.

Spiš v čase začlenenia do uhorského štátu nebol neosídleným regiónom. Takéto konštatovanie môžeme vysloviť napriek tomu, že nám o Spiši chýbajú písomné správy spreď 13. storočia. Významným argumentom sú nielen výsledky početných archeologických výskumov, ale i filologické doklady (vodopisné, miestne a chotárne názvy zo Spiša). Osobitý význam majú názvy vodných tokov, ktoré sa najdôslednejšie preberali. Väčšina z nich má slovanský pôvod, čo svedčí o tom, že Spiš bol osídlený slovanským obyvateľstvom dávno pred príchodom Nemcov a Maďarov na toto územie.

Ľstvom dávno pred príchodom Nemcov a Maďarov na toto územie.

Zložitejšie je to s otázkou severnej hranice Spiša, ktorá sa stabilizovala až na začiatku 14. storočia. Dôležitým faktorom pri vymedzení uhorsko-poľskej hranice v stredoveku boli prírodné činitele. Severná hranica Spiša sa vymedzila riekou Poprad, Pieninami, riekami Dunajec a Biarka.

Pokiaľ ide o rozsah včasnostredovekého osídlenia (t.j. pred rokom 1250) v najsevernejšej časti Spiša, existovalo tu iba niekoľko osád. Konštatovanie o riedkom osídlení platí zvlášť pre oblasť Zamaguria. Ďaleko priateľnejšie podmienky pre život existovali v Hornádskej, resp. Popradskej kotline. Zalesnená oblasť medzi Spišskou Magurou a Dunajcom sa začala výraznejšie osídľovať až v závere 13. storočia, no najmä v prvej polovici 14. storočia. V dokumentoch z tejto doby sa územie za Spišskou Magurou nazýva „silva magna nigra” (veľký čierny les). Inak, je zaujímavé, že

v stredoveku sa pohorie Spišská Magura nazývalo „Jawore”. Teda v tomto období tu rástli zväčša listnaté lesy. Dnes Maguru pokrýva smrekový porast.

Najstarším sídlom v oblasti spišského Zamaguria je nesporne Spišská Stará Ves. Napriek tomu, že najstaršia zmienka o nej jestvuje až z roku 1308, jej existenciu treba klásť už do včasnostredovekého obdobia, t.j. pred polovicu 13. storočia.

Na osídľovaní Zamaguria v závere 13. a v 14. storočí (v tom čase by sme skôr mohli hovoriť o oblasti „Zajavoria”) mali najväčšiu zásluhu šľachtici z rodu Berzeviczy a páni z Hrhova – Görgeyovci. Kolonizačným aktivitám oboch rodov na severe Spiša predchádzali kráľovské donácie. Takto sa už v roku 1260 dostalo do Görgeyovského majetku donáciou kráľa Bela IV. rozsiahle územie siahajúce od Levočských vrchov až po Dunajec. V Zamagurskej časti sa na ňom vyvinuli osady Svätá Margita (zaniknutá osada pri Veľkej Lesnej), Richwald (Veľká Lesná) a Svätý Peter (Haligovce).

Ide o osady založené na nemeckom dedinskom práve. Jeho základom bol zmluvný vzťah medzi zemepánom a šoltýsom. Vo všeobecnosti šoltýs a ostatní obyvatelia osady boli povinní každoročne odovzdať zemepánovi peňažnú a naturálnu rentu, za čo im boli poskytnuté slobody, ktoré nemalo obyvateľstvo, riadiace sa starším zvykovým právom. Najvýznamnejšou výsadou bolo právo disponovať s pôdou, delenou na lány a užívanou dedične. Obyvateľstvo takýchto dedín získalo tiež právo slobodného rybolovu a poľovačky, užívanie lesa, slobodnej voľby farára... Práve severný Spiš je oblasťou, kde sa osídľovanie na nemeckom práve uplatňovalo vo veľkom rozsahu.

V roku 1314 získali Görgeyovci od kráľa ďalšie územie v Zamagurí. Siahalo od prameňa Lipníckeho potoka po Dunajec. Páni z Hrhova takto získali takmer celú časť Zamaguria východne od vrchu Rígel (886 m). Na území, ktoré Görgeyovci získali v roku 1314, vznikli obce Lipník a Lesnica.

Oblasť Zamaguria na západ od vrchu Rígel (886 m) sa kráľovskou donáciou dostala do majetku šľachtického rodu Berzeviczyovcov. Zatiaľ čo v prípade Görgeyovských osád vieme presne, že sa vyvinuli na území, ktoré páni z Hrhova

získali kráľovskými donáciami v rokoch 1260 a 1314, u Berzeviczyovcov sa podobná donácia nezachovala. Ako však vyplýva z neskoršej majetkovej držby tohto územia, stalo sa tak pred rokom 1308.

V roku 1308 totiž poveril magister Kokoš šoltýsa Fridricha založiť novú plantáciu (osadu) na území, kde sa rieka Pribicz (Rieka) vlieva do Dunajca. Už samotná skutočnosť, že sa v listine hovorí o založení novej plantácie, naznačuje, že tu existovalo staršie sídlo. Ide o prvú zmienku o Spišskej Starej Vsi.

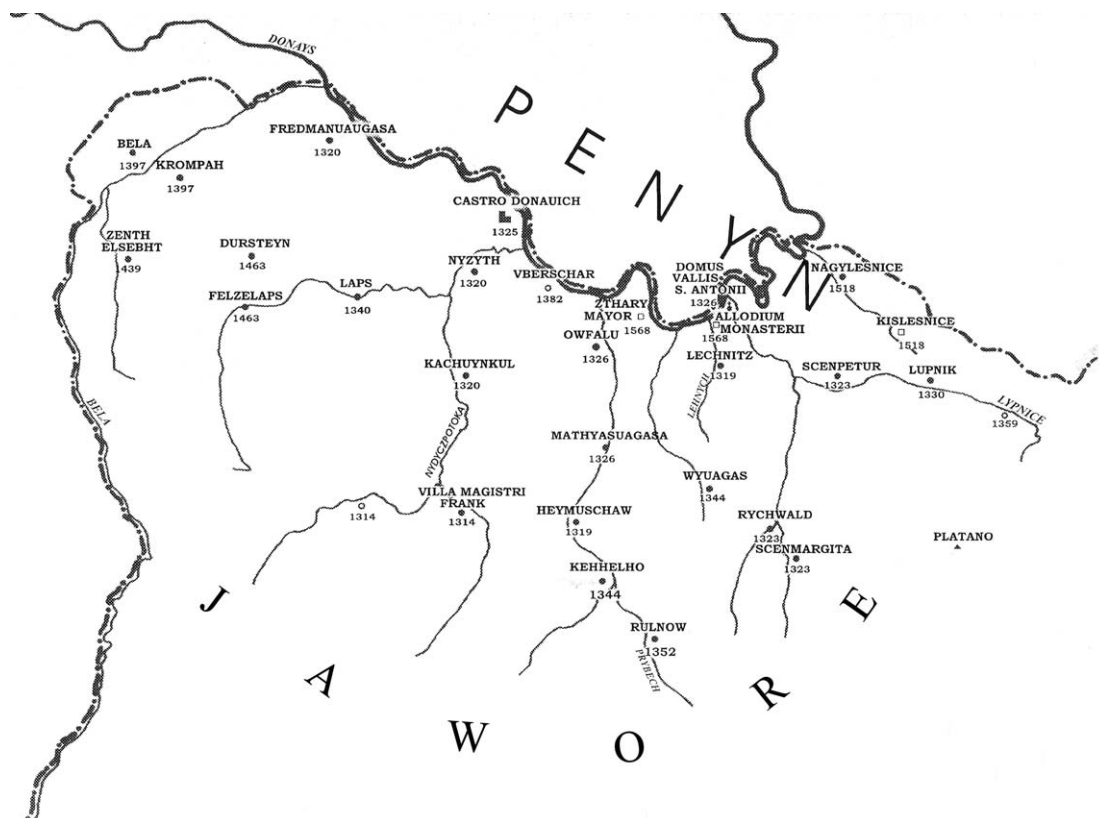
Na území získanom Berzeviczyovcami pred rokom 1308 – západne od vrchu Rígel – sa vyvinulo najviac zamagurských osád. Pri hornom toku potoka „Prybech” (Rieka) vznikli Matiašovce, Reľov, Spišské Hanušovce a Keheľ (v súčasnosti osada Spišských Hanušoviec).

Obdobným spôsobom sa zakladali na nemeckom dedinskom práve nové sídla aj pri Nedeckom potoku, dnešnej Kacwinianke, resp. jej prítokov. Takto vznikli osady: Kacvín, Nižné a Vyšné Lapše, Franková a Nedeca. Neďaleko Nedece, na skalnom brale nad riekou Dunajec, dali Berzeviczyovci vystavať hrad pomenovaný podľa spomínaného toku – „castro Donauich”. Písomne je doložený k roku 1325. Novopostavený hrad sa zaradil do sústavy uhorských pohraničných pevností a zároveň začal plniť správnu funkciu hradného panstva Dunajec.

Taktiež v severozápadnej časti spišského Zamaguria sa počas 14. storočia vyvinuli nové sídla ako Nová Bela, Krempachy, Tribš, Durštín, Fridman.

Pri potoku „Lehnych” (dnes Havka) začiatkom 14. storočia vznikla rovnomenná osada Lechnica a v jej susedstve Havka.

Uvedený prehľad o vývine stredovekého osídlenia Zamaguria dokumentuje veľký (do)osídľovací proces, ktorý tu prebiehal najmä v prvej polovici 14. storočia. Dovtedy takmer neosídlené územie kraja medzi Spišskou Magurou a Dunajcom sa v tomto čase zmenilo na pomerne husto osídlenú oblasť. Noví osadníci museli pri zakladaní osád kľčovať lesy, aby získali pôdu pre obrábanie, resp. miesta na výstavbu obydľí. Svedčia o tom viaceré názvy týchto sídiel: Matiašova Poruba, Hanušova Poruba, Frankova Poruba, Helingova

Fot. 1. Stredoveké osídlenie zamagurského Spiša.
The medieval Spiš settlement in Zamagurie.

Poruba či Nová Poruba. Pri zakladaní nových osád boli zemepánmi vymedzené poľné diely. Najčastejšie ich bolo okolo 60. Šoltýsi, ktorí mali zväčša nemecký pôvod, ako tomu nasvedčujú viaceré mená (Hermann, Hanus, Frank, Heling), privádzali sem osadníkov jednak z tých oblastí krajiny, kde bolo včasnostredoveké osídlenie ďaleko hustejšie, jednak z okolitých kráľovstiev. Takto sa už v priebehu stredoveku formoval multietnický charakter uvedeného územia. Po stáročia tu vedľa seba žili Slováci, Nemci, Poliaci či Rusíni. Početné zastúpenie jednotlivých národností sa síce časom menilo, no multietnický charakter si Zamagurie zachovalo až do najnovších čias.

Názvy jednotlivých osád majú rôzny pôvod. Starobylosť sídla dokumentuje názov Starej Vsi. Niektoré boli zložené z mena prvého šoltýsa a prípony „vágás“, resp. „hau“, teda poruba, čo sú typické pomenovania osád založených na nemeckom práve.

Viaceré sídla prevzali názvy vodných tokov, pri ktorých vznikli. Na Zamagurí takéto názvy získali osady Lipník, Lechnica, (Nová) Belá či Nedeca. Podľa rieky Dunajec bol pomenovaný hrad, založený v blízkosti Nedecy začiatkom 14. storočia Berzeviczyovcami. Niektoré obce mali svoj názov odvodený od patrocínia miestneho kostola. Pomenovanie Svätá Alžbeta však už počas stredoveku nahradil výraz Tribš a Svätý Peter zasa názov Haligovce. Do novoveku pretrvalo iba pomenovanie osady Svätá Margita, ktorá však v 16. storočí zanikla. O značnom rozsahu zalesnenosti uvedeného územia svedčia niektoré názvy sídiel ako Richwald, Lechnica či Lesnica.

Sídelná štruktúra, ktorá sa v kraji medzi Magurou a Dunajcom sformovala najmä v druhej polovici 13. a prvej polovici 14. storočí, prešla do konca stredoveku istými zmenami. Niektoré obce sa vyľudnili, na čo malo vplyv viacero faktorov

(napr. poloha – nadmorská výška sídla). V závere stredoveku už medzi samostatnými sídlami nenachádzame napr. osady: Svätý Peter (Haligovce), Svätá Margita, Havka, Kehel, Reľov či Durštín. Tieto sa zmenili na „praedia”, teda majere, resp. nesamostatné osady. Niektoré z uvedených sídiel boli v novoveku obnovené (napr. Reľov, Haligovce). Naopak, k najväčším obciam spomínanej oblasti patrili Stará Ves a Fridman, ktoré boli známymi trhovými miestami, ale taktiež Kacvín, Lechnica, Richwald a (Nižné) Lapše.

Záverom kapitoly o stredovekom osídlení spišského Zamaguria možno konštatovať, že takmer všetky sídla sa tu vyvinuli v období, keď toto územie bolo pevnou súčasťou uhorského kráľovstva. Kľúčovú úlohu v tomto procese zohrali dva významné šľachtické rody: Berzeviczyovci a Görgeyovci.

KULTÚRNE PAMIATKY ZAMAGURIA

V oblasti Zamaguria sa zachovali pamiatky predovšetkým sakrálneho charakteru dokumentujúce stavebnú činnosť od gotiky po súčasnosť. Staviteľské aktivity ovplyvňovali samozrejme páni, resp. majitelia jednotlivých obcí, pričom k najvýznamnejším v tejto oblasti patrili šľachtické rody Görgeyovci a Berzeviczyovci. Počas 13. a 14. storočia nastal rozvoj výstavby jednoduchých jednolodových dedinských kostolov, tak ako na území celého Slovenska. Na základe dejín osídlenia tejto oblasti je zrejmé, že kostoly stáli v stredoveku aj v tých obciach, kde sa dodnes nezachovali, prípadne prešli neskoršie prestavbou natoľko, že ich pôvodná hmota sa nezachytala. V každej oblasti sa vytvárali stavebné centrá okolo významných stavieb, najčastejšie pri stavbe kláštorných areálov.

Fot. 2. Kostol sv. Jána Krstiteľa vo Veľkej Lesnej.
St. John the Baptist church in Veľká Lesná.

Po roku 1320 sa začalo s výstavbou Červeného kláštora na mieste uzatvorenom samotnou prírodou. Dá sa však predpokladať, že táto stavba nemala veľký vplyv na architektúru okolitých kostolov, nakoľko je možné, že v mnohých už kostol stál.

Medzi najstaršie a najzaujímavejšie patria na Zamagurí gotické kostoly v Spišskej Starej Vsi, Lechnici, Veľkej Lesnej a Matiašovciach.

Rímskokatolícky kostol sv. Jána Krstiteľa vo Veľkej Lesnej pochádza zo začiatku 14. storočia. Je to jednoloďová stavba so štvorcovým uzáverom, ktorej dominuje mohutná veža. Svätyňa i loď je zaklenutá gotickou rebrovou klenbou, ktorá sa zachovala už len ojedinele, nakoľko vo väčšine kostolov získala hlavne loď pri prestavbe barokovú klenbu. Zachovalo sa tu aj gotické pastofórium, teda výklenok v stene pre uskladnenie Oltárnej sviatosti, s reliéfom hlavy Krista. Začiatkom 16. storočia získal interiér kostola novú výmalbu, čoho dôkazom sú zachované maľby vo víťaznom oblúku a na južnej strane lode. V tomto období získalo obdobnú výmalbu pravdepodobne viac kostolov v okolí, príkladom je napr. zachovaná maľba v Toporci. Kostol však prešiel prestavbou v období baroka, čoho dôkazom sú napr. sekundárne okenné otvory.

Veľmi zaujímavé patrocínium vlastní kostol v Lechnici. Je zasvätený sv. Jodokovi, čo je na území Slovenska raritou. Tento svätec pochádzal z kráľovského rodu a zomrel vo Francúzsku okolo roku 669. Kult tohto svätca priniesli na toto územie zrejme kartuziáni. Kostol je gotická stavba s rovným uzáverom svätyne a vežou. Celý interiér má plochý strop, kostol prešiel prestavbou v období baroka. Hlavný oltár je neogotický z 19. storočia.

Jedným z najstarších kostolov na Zamagurí je aj kostol Nanebovzatia Panny Márie v Spišskej Starej Vsi z 2. polovice 14. storočia. Jednoloďový kostol s polygonálnou svätyňou podopieraný oporné piliere nielen v časti svätyne, ale dva mohutné piliere s priechodmi spevňujú aj vežu. Svätyňa si zachovala pôvodnú rebrovú klenbu so svorníkmi s námetmi jeleňa a kvetmi. Loď má už krížovú klenbu zo 17. storočia. Zachovali sa aj vrcholnogotické okná, pričom každé má iné kružby, čo je dokladom schopností staviteľov. Rovnako sa

Fot. 3. Kostol Nanebovzatia Panny Márie v Spišskej Starej Vsi. The Church of the Assumption in Spišská Stará Ves.

zachovali dva vstupné portály – západný v podveži a bohato profilovaný južný. Hlavný oltár je barokový z 2. polovice 18. storočia a predstavuje snahu o dynamický barok. Celý areál kostola je ohradený múrom, na ktorý sa napájajú dva spomínané mohutné piliere veže.

Podobné ohradenie kostola sa zachovalo aj v Matiašovciach, no tu sa do múru včlenili kaplnky krížovej cesty, čím spolu s vedľa stojacou zvonnicou vznikol zaujímavý a netradičný sakrálny komplex. Kostol sv. Petra a Pavla sa datuje do obdobia okolo roku 1300. Jednoloďová stavba má polygonálnu svätyňu a zaujímavosťou je, že veža je ukončená štítom vo výške lode, čo je výsledkom prestavby kostola. V prípade Spišskej Starej Vsi sa stretávame s nezvyčajne mohutnými opornými piliermi veže, v Matiašovciach má veža piliere netradične plynké. Svätyňa má zachovanú gotickú rebrovú klenbu, loď má rovný strop, ktorý mal barokovú výmalbu, premaľovanú v polovici 20. storočia. Na južnej strane sú gotické lomené okná bez kružieb. Mobilár kostola pochádza zväčša z 19. storočia. Na

Fot. 4. Kostol sv. Petra a Pavla v Matiašovciach.
The Sts. Peter and Paul's church in Matiašovce.

fasáde svätyne je zachovaná tabuľka s nápisom ANNO 1661, čo je dôkazom barokových úprav kostola. Zastavenia krížovej cesty vkomponované do múra ohraničujúceho v minulosti cintorín okolo kostola dal postaviť matiašovský farár Jakub Ladislav Czervus a správca Jakub Glatz roku 1739. Zakladatelia krížovej cesty ustanovili vykonávať krížové cesty s procesiou po sviatku sv. Šimona a Júdu, na sviatok sv. Antona Paduánskeho, Petra a Pavla a počas dní Veľkého týždňa. Táto pozoruhodná krížová cesta pozostáva zo 14 jednoduchých kaplniek s tabuľovými maľbami zastavení krížovej cesty, pričom dvanásť kaplnka s témou Ukrižovania je širšia ako ostatné a bývali v nej aj omše. Nakoľko boli obrazy kaplniek vystavené poveternostným vplyvom, rýchlo chátrali a boli nahradzované novými. Obrazy z roku 1835 maľoval František Nanke, vtedy 15-ročný, no roku 1950 boli vymenené za nové.

S výstavbou lechnického (Červeného) kláštora sa začalo po roku 1320. V Červenom kláštore sa so stavbou kamenných objektov začalo v tridsiatych rokoch 14. storočia. Keďže kostol je v každom

kláštore centrom duchovného života, musíme tu predpokladať, že dovtedy používali mnísi na slávenie bohoslužieb menší sakrálny objekt ako kaplnku postavenú z dreva, čo potvrdzuje aj listina z roku 1344 spomínajúca dve drevené kaplnky. Stavba dnešného lechnického kostola vychádzala z presne stanovených kartuziánskych pravidiel. Jednolod'ový kostol s polygonálnou svätyňou orientovanou na východ zasahoval svätyňou do veľkej krížovej chodby spájajúcej samostatné cely. Takáto dispozícia nebola výnimkou, nachádzame ju vo viacerých kláštoroch. Zasvätenie kostola i samotného miesta svätému Antonovi pustovníkovi nebolo náhodné. Kartuziáni si ho vybrali za patróna ako vzor kontemplatívosti. Aj keď je kostol z interiéru polygonálny, teda s päťbokým uzáverom, z exteriéru je ukončený rovno, s jedným vysokým lomeným oknom. Interiér kostola predeľoval zhruba v polovici jeho dĺžky lettner a kostol bol rozdelený na dve základné časti – západná časť kostola slúžila pre bratrov a východná pre pátrov. Kostol bol napojený na malú krížovú chodbu a zároveň na veľkú krížovú chodbu, ktorá spájala obytné domy – cely pátrov. Veľká krížová chodba spájajúca jednotlivé obydlia pátrov je základnou zložkou odlišujúcou kartuziánske kláštory od iných. Má charakter malej krížovej chodby a zabezpečuje komunikáciu medzi celami pátrov, kostolom a malou krížovou chodbou. Ku každej cele bola pripojená samostatná záhradka približne na rovnako veľkej ploche ako domčeky (zhruba 9 × 9 m). Každý domček mal tri priestory. Roku 1431 nastali pre kláštor ťažké časy. Na Spiš vtrhli vojská husitov, ulúpili všetky cenné predmety a zničili celý kláštor. Vzápätí bol kláštor zničený bratřími. Medzitým sa mnísi pokúsili začať s opravou kláštora, ale definitívne k mohli pristúpiť k rekonštrukcii až v 60. rokoch 15. storočia. Najvýznamnejšou stavebnou činnosťou, ktorej doklad máme dodnes, bola prestavba kapitulnej siene. Pôvodne plochostropá miestnosť sa zaklenula sieťovou rebrovou klenbou, typickou pre neskorú gotiku. Zároveň získali steny kapitulnej siene v 1. prvej štvrtine 16. storočia nástenné maľby s pašiovým cyklom. Na severnej stene Kristus na Olivovej hore a Bičovanie a na južnej strane fragment Nesenia kríža a výjav Ukrižovania. Po odchode kartuziánov z kláštora v polovici 16. storočia vlastnili

Fot. 5. Červený kláštor s kostolom sv. Antona pustovníka.
The Red Monastery with the Church of St. Anton the Hermit.

kláštor svetskí vlastníci. Roku 1711 prichádzajú do kláštora kamalduli a kláštor prestavali v duchu baroka. Nanovo vystavali domy, z ktorých jeden stojí dodnes. Kamalduli sústredili pozornosť na rekonštrukciu kostola, ktorý získal bohatú štukovú výzdobu klenby, na jeho severnú stranu pristavali vežu a na záver sa vyhotovil aj nový mobiliár. Po zrušení kláštora Jozefom II. roku 1782 celý areál postupne chátral, jeho rekonštrukcia sa začala v 50-tych rokoch 20. storočia.

Spomenuli sa len niektoré hodnotné pamiatky Zamaguria so zameraním na stredovekú architektúru, ktorá ukazuje pomerne vysoký stupeň stavebných schopností. Do ďalšej skupiny kostolov sa radia barokové a klasicistické stavby z 18. stor. ako napr. v Osturni (kostol sv. Michala), Veľkej Frankovej (sv. Mikuláša), Veľkom Lipníku (sv. Michala) a iné.

LUDOVÁ KULTÚRA ZAMAGURIA

Hlavným zamestnaním obyvateľstva Zamaguria bolo poľnohospodárstvo, chov oviec a dobytky. Nízke výnosy z poľnohospodárstva nútili roľníkov hľadať si zárobkové možnosti v drevorubačstve, furmanstve, na pilách a v remese. Nedostatok pracovných príležitostí vyhánal mnohých do dočasnej alebo trvalej emigrácie.

Oblasť Zamaguria je bohatá na lesy a na tradičné spôsoby remeselného a domáceho spracovania výrobkov z dreva: tesárstvo, kolárstvo, debnárstvo, šindliarstvo, výroba poľnohospodárskych nástrojov. Rozšírené bolo aj debnárstvo, pretože od lyžice na jedenie až po nábytok bolo v domácnosti všetko drevené. V rusínskych obciach v okolí Veľkého Lipníka bolo doplnkovým zamestnaním

drotárstvo. Drotári odchádzali na vandrovky do južnej Európy, na Podkarpatskú Rus a do susedného Poľska, ale aj za more.

Kraj Zamaguria, vzhľadom na svoju výškovú polohu a podnebie, poskytuje podmienky pre pestovanie jačmeňa, ovsa, ľanu, zemiakov, zeleniny a krmovín. Až do druhej svetovej vojny sa tu uplatňoval trojpoľný systém obrábania pôdy s ponechávaním úhorov.

Za najužitočnejšie zvieria považovali ovcu – poskytovala mlieko a mliečne výrobky, mäso, vlnu a kožu. Kravy chovali na mliečnu produkciu, voly a jalovinu na odpredaj, niekedy ako jediný finančný prínos do hospodárstva.

Charakter hospodárenia vplýval na celkový vývin ľudovej kultúry a spôsob života obyvateľov. Hodnota a pestrosť pokrmov záviseli od úrody jačmeňa, ovsa, zemiakov a kapusty, ako aj od dostatku mliečnych výrobkov. V malom množstve konzumovali predovšetkým baranie, neskôr bravčové mäso a hydinu. Vo veľkom množstve používali v minulosti strukoviny, ktoré boli v 19. storočí postupne nahradzované zemiakmi. V tradičnej zamagurskej strave sú najviac zastúpené múčne a cestovinové pokrmy.

Základným materiálom na výrobu odevov a tkanín bol ľan, konope a ovčia vlna. Tkanie na dedinách bolo vždy údelom žien. Z najtenších nítí tkali plátno a tkaniny na odevy a textilie. Z ovčej vlny tkali vlnenú tkaninu prírodných farieb, ktorú valchovali na súkno. V pastierskych obciach Zamaguria sa zachoval archaický, jednoduchý odev. Farebnosťou vynikal najmä odev ždiarsky a lendacký. Ženský je charakteristický dlhou sukňou z modrotlača, kašmíru alebo kanafasu, bielou alebo čiernou zásterou. Zamatový alebo kašmírový ži-vôtik tmavších farieb s hlbším výstrihom bol prišíty k sukni. Bavlnená košeľa má dlhé široké rukávy, okolo krku a na zápästí je zdobená čipkovým volánikom.

Mužský odev bol horalský, pozostával z plátových, súkenných a kožušinových súčastí. Od jari do jesene sa pri teplom počasí chodilo na boso. Najrozšírenejším druhom obuvi boli súkenné papuče a kožené krpce. Po 1. svetovej vojne sa začali používať čizmy a topánky. Typickými odevnými doplnkami boli mušličky a orlie perá na mužských klobúkoch, kožené remene s mosadz-

nými gombíkmi, mosadzné sponky na košeliach, sekierky, kožené torby, fajky a pod.

Obce na Zamagurí sú sústredené a s reťazovým osídlením. V sústredných formách bola pôda rozdelená na parcely, pričom obec bola v strede katastru. Pri reťazovom osídlení sa pozemky každého gazdu tiahnu v jednom dlhom páse cez celé údolie na obidve strany, kde pri ceste, ktorá sleduje potok, stojí usadlosť – zárembek. Na stavbu domov a ostatných hospodárskych objektov sa používalo predovšetkým drevo. Domy boli orientované oknami a priečelím smerom k predpoludňajšiemu slnku. V minulosti tu prevládali dva pôdorysné typy domu. Starší typ bol orientovaný k ceste pozdĺžnou stranou s radením priestorov „šeň, izba a kumora”. Na kraji domu bol krytý vstup do usadlosti s veľkou bránou „pše-jozd alebo dufart”. Usadlosť uzatvárala drevená stodola spojená s maštaľou, ovčiareň a prekrytý priestor medzi dvoma budovami nazývaný „jata”. Tieto objekty tvorili prísne uzavretý celok. Obydliä tohto typu boli v zamagurských obciach ešte do polovice 20. storočia typické. Vyskytoval sa tu aj trojpriestorový dom so štítovou orientáciou k ceste a radením priestorov smerom do hĺbky dvora. Usadlosti s týmto typom domu mali otvorený dvor. Dvory mali štvorcovú, trojstrannú, pravouhlu a nepravidelnú zástavbu.

Pri stavbe domu dávali východnému uhlu domu a prvému spoju spodných trémov veľký význam. Na spoj základových trémov vyrezali kríž a rok postavenia domu, vložili mincu, posvätené byliny a pokropili svätenou vodou.

Dominantou domu bolo topenisko umiestnené v izbe. Bola to kombinácia chlebovej pece a otvoreného ohniska pred ústím do pece. Dym bol odvádzaný do podstrešia. Spôsob odvádzania dymu mal niekoľko variantov. Hlavným obývacím priestorom bola izba. V nej sa sústreďoval život celej rodiny, vykonávali tu domáce práce, pripravovali jedlá a slávil výročné sviatky a významné rodinné udalosti. Symbolický význam v dome mal stredný povalový trám „sosromb” a kút so stolom a obrazmi svätcov na stenách. Izba bola zariadená jednoduchým nábytkom – posteľou, stolom, lavicami, policami, ktoré vyrábali miestni stolári naturalisti. K nábytku patrila aj truhla „skšišna” na uskladnenie odevu, ktorú dostávala nevesta

Fot. 6. Drevená ľudová architektúra.
Wooden folk architecture.

do výbavy. Izbu osvetľovali drevenými horiacimi fakľami, kahancami, lampami a lampášmi.

Pozornosť venovali aj vonkajšej úprave zrubu – hlavne priečeliu domu. Špáry medzi drevami vypínali machom alebo slamou, povrch vymazali hlinou a natierali vápnom s bledomodrým sfarbením. Rovnakým odtieňom natierali aj kamennú podmurovku domu. Okenné rámy natierali bordovou alebo zelenou farbou. V poslednej dobe obľubujú aj žlté a sýto červené odtiene.

Samosprávu obce riadil richtár a 12 členný výbor, ktorý bol volený na tri roky. Členovia výboru mali na starosti aj cirkevné záležitosti, požiarnu ochranu, nočné stráženie obce, údržbu ciest a všetky kompetencie týkajúce sa života v obci.

Na Zamagurí prevládali dve formy rodiny: individuálna a rozšírená – dvoj a trojgeneračná rodina. Rozšírená rodina žila na jednej miske. Hlavou rodiny boli gazda a gazdina. Majetok sa dedil v každej generácii, pri dedení boli výrazne uprednostňovaní synovia pred dcérami.

Na zabezpečenie potomstva sa pamätalo už pri svadobných obradoch. Keď išla nevesta na sobáš, zaviazali jej do uzlíka chlieb, soľ a jačmeň, aby mala veľa detí. Pravou nohou prekračovala prah svokrinho domu, aby jej to prinieslo šťastie. Svadby bývali veselé, trvali tri dni, počas ktorých sa zabávala celá dedinská pospolitosť.

Výročné zvyky viažu sa na určité dni v roku sú dnes spojené s cirkevnými sviatkami a s menami kresťanských svätých. Pôvodne však tieto obyčaje úzko súviseli so životom a prácou človeka-roľníka. Sprewádzali jeho činnosť počas celého roka, pretože veril, že ich dodržiavaním si zabezpečí hospodárstvo, ochranu pred živlami a zdravie pre členov rodiny. Stretávame sa tu so zvykmi, koledami, ktoré mali obradný a zábavný charakter. Medzi typické pre oblasť Zamaguria patria: chodenie s kozou, s turoňom, chodenie v maskách v období fašiangov a obchádzka s betlehemom počas vianoc. S veľkonočnými sviatkami sa viaže svätenie jedál a zvyky spojené s vítaním jari (napr. Vorot daj, jarný zvyk vo

Fot. 7. Ľudový odev.
Folk clothes.

Veľkom Lipníku). Rusadelné sviatky boli v znamení sviežej zelene ako symbolu leta, ktorou si ľudia až do súčasnosti ozdobujú svoje príbytky. Mládenci stavali dievčatám máje. Vyvrcholenie leta bolo spojené so sviatkom sv. Jána Krstiteľa a zvykmi pálenia jánskych ohňov – sobotki. Ján Krstiteľ svätzil vodu, po sviatku sa mohlo v potokoch kúpať.

Na deň sv. Jána presne o polnoci zbierali byliny, verili v ich liečivú moc. Verilo sa, že v jánsku noc rastliny hovoria medzi sebou ľudskou rečou. Druhý významný zber bylín sa realizoval skoro ráno 15. augusta na sviatok Nanebovzatia P. Márie. Na liečenie používali aj kry a dreviny – jedľu, bahniatka, červený smrek, brezu, jara-binu a pod. Na vedomosti ľudu o liečivých ra-

stlinách v tejto oblasti mali vplyv mnísi, najmä fráter Cyprían z Červeného kláštora. Liečilo sa tu aj magickými prostriedkami. Napr. úrek liečili vodou, ohňom, horiacim uhlíkom a magickým zariekavaním. Verilo sa aj v liečiteľské schopnosti bačov. Obyvatelia boli viac závislími od prírody a preto silám prírody venovali pozornosť a rešpekt.

ZOZNAM LITERATÚRY

- Beňko J. 1985. Osídlenie severného Slovenska. Košice.
- Beňko J. 1990. Najstaršie písomné doloženie obcí okresu Stará Ľubovňa. – Nové obzory, 31.
- Fekete Nagy A. 1934. A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Budapest .

- Marsina R. 1984. O osídlení Slovenska od 11. do polovice 13. storočia. – *Historické štúdie*, 27(2).
- Pavlík E. 1988. Historický obraz Spišskej Starej Vsi a Zamaguria. [W:] M. Griger (red.), *Spišská Stará Ves a Zamagurie*. – Košice.
- Šmilauer V. 1932. *Vodopis starého Slovenska*. Praha-Bratislava.
- Števík M. 2004. *Stredoveké osídlenie zamagurského Spiša*. [W:] Červený (Lechnický) kláštor. Stará Ľubovňa.
- Súpis pamiatok na Slovensku I. 1967. Bratislava.
- Súpis pamiatok na Slovensku II. 1968. Bratislava.
- Súpis pamiatok na Slovensku III. 1969. Bratislava.
- Špirko J. 2001. *Dejiny a umenie očami historika*. Bratislava.
- Olejník J. 1994. *Ľud pod Tatrami*. Martin.
- Podolák J i in. 1972. *Zamagurie*. Košice.

SUMMARY

Medieval settlement in the Spiš area of Zamagurie

The oldest settlement in Zamagurie is Spišská Stará Ves, founded indirectly in 1308. The most intensive colonization had reached this area in the late 13th century. In particular, the settlement continued to spread in the 14th century, mostly thanks to the noble families of Berzeviczy and Görgey. Foundation of new settlements was accomplished at that time in accordance with Magdeburg statutes of local self-government.

There is no doubt that in the Middle-Ages the area already got its multi-ethnic character. The Slovaks, Germans, Poles and Ruthenians had been living there side by side through the centuries. However, the population size of some villages was reduced sharply in the 15th century by various factors. The smaller settlements as well as the higher situated ones generally disappeared. In the late Middle Ages, i.e. in the 16th century, the area of Zamagurie was hit by another settling wave, the colonisation based on the Wallachian rights.

Cultural Remembrances of Zamagurie

The remembrances of mainly sacral character have preserved in the Zamagurie region from the Gothic times until today. The oldest one is regarded to

be the famous Red Monastery (Červený kláštor), founded in the early 14th century by Carthusians and dedicated to St. Anthony the Hermit. This rigid order had worked in the monastery until the mid-16th century. In the 18th century, Red Monastery was home to Cameldolite monks who rebuilt the building, finally to abandon it in 1782. Since that time the monastery has not been inhabited by monks any more.

The oldest churches are regarded to be the Gothic ones in Spišská Stará Ves, Lechnica, Veľká Lesná and Matiašovce with well preserved Gothic and most of all Baroque artefacts. The survived shrines dating back to 1739 and presenting the road to Calvary scenes can be seen in the vicinity of the church in Matiašovce. Many shrines build by the side of a road have been preserved in each village. Nowadays they serve as evidence of Zamagurie folk art.

The Folk Culture of Zamagurie

The majority of the population in Zamagurie has come from the Gorals (distinct from other ethnic groups in their dialect and material culture) and the Lemkos who settled in Osturňa and Veľký Lipník. Their main occupation used to be agriculture, sheep and cattle rising, wood chopping, tree logging, transporting goods in carts, tree sawing, tinkering etc. As regards the food, they more usually grew barley, oat, potatoes, cabbage and made dairy produce.

It is worth a mention that the folk architecture has been well preserved in Haligovce, Jezersko and Malá Franková. Moreover, the villages of Osturňa and Ždiar were proclaimed reserves of folk architecture. The main dwelling place was the room where the occupants used to work, rest as well as celebrate all family events. Fabrics and all items of clothing were made of linen, hemp, skin or sheep's wool.

Zamagurie is also the engaging mix of traditions. Shrove Tuesday's parades of people marching with a goat and a bull, walking around a village with Christmas Cribs or fires made on Saturdays (on June 24th) are just few examples of the colourful heritage.

STRESZCZENIE

Średniowieczne osadnictwo na terenie spiskiego Zamagurza

Najstarszą osadą na terenie Zamagurza jest ufundowana w 1308 r. Spiska Stara Wieś. Intensywna akcja kolonizacyjna tych obszarów rozwijała się pod koniec XIII w. i kontynuowana była w wieku XIV, głównie za sprawą rodzin Berzeviczy i Görgey. Lokacja nowych osiedli w tym okresie odbywała się głównie na prawie magdeburgskim. Już w średniowieczu teren ten posiadał wieloetniczny charakter. Niemcy, Słowacy, Polacy i Rusini mieszkali tu obok siebie przez stulecia. Jednakże w XV w., pod wpływem różnych czynników, nastąpił drastyczny spadek liczby mieszkańców niektórych wsi. Na skutek tego mniejsze osady oraz te położone na większych wysokościach praktycznie przestały istnieć. W XVI w. przez obszar Zamagurza przeszła kolejna fala osadnicza oparta na prawie wołoskim.

Zabytki Zamagurza

Na terenie Zamagurza przetrwały do dzisiaj zabytki z czasów gotyckich, głównie o charakterze sakralnym. Za najstarszy uważany jest słynny Czerwony Klasztor założony na początku XIV w. przez Kartuzów i poświęcony pustelnikowi św. Antoniemu. Zakonnicy zamieszkiwali Klasztor aż do XVI w., natomiast w XVIII w. klasztor przejął zakon Kamedułów. Przebudowali oni budynek, a w 1782 r. ostatecznie go opuścili. Od tamtej pory Klasztor nie był już nigdy wykorzystywany do celów sakralnych.

Za najstarsze kościoły na tym terenie uważane są: gotycki kościół w Spiskiej Starej Wsi, Leśni-

cy, Wielkiej Leśnej oraz Matiaszowcach z dobrze zachowanymi gotyckimi, a w szczególności barokowymi przedmiotami. W pobliżu kościoła zachowała się kapliczka z 1739 r., przedstawiająca sceny męki Pańskiej. Obecnie jest ona świadectwem folkloru na Zamagurzu.

Folklor na Zamagurzu

Większość mieszkańców Zamagurza to potomkowie Górali, wyróżniających się spośród pozostałych grup etnicznych dialektem i kulturą oraz Łemków, którzy osiedlili się w Osturni i Wielkim Lipniku. Ich głównym zajęciem było rolnictwo, hodowla owiec i bydła, wyrąb lasu, transport towarów furmankami, druciarstwo itp. Najczęściej uprawiano jęczmień, owies, ziemniaki, kapustę oraz wytwarzano produkty mleczne.

Należy zaznaczyć, że folklor na Zamagurzu zachował się w Haligowcach, Jeziersku i Małej Frankowej. Warto także wspomnieć, że miejscowości Osturnia i Żdżar zostały ogłoszone rezerwatami folkloru Zamagurza. Głównym miejscem przeznaczonym do mieszkania był pokój, w którym mieszkańcy pracowali, odpoczywali i świętowali rodzinne uroczystości. Tkaniny oraz wszystkie ubrania wykonywano z lnu, konopi, owczej wełny i skóry.

Zamagurze to również ciekawe połączenie różnych tradycji. Wtorek zapustny, który był czasem zabaw i wesołych pochodów z kukłami byka i kozy, procesje po wsi z bożonarodzeniowym żłóbkiem czy ogniska palone w Sobótki – to tylko kilka przykładów barwnego dziedzictwa kulturowego Zamagurza.